Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 1
IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR

TEMURIYLAR DAVRI MUTAFAKKIRLARI IJTIMOIY-AXLOQIY QARASHLARIDA ILGARI SURILGAN UMUMINSONIY QADRIYATLARNING GERMENEVTIK TAHLILI

Ruslan Damirovich Mustayev*
Farg'ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
✉ rm31082209@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada Temuriylar davri siyosiy va didaktik matnlarida ifodalangan umuminsoniy qadriyatlar tarixiylik va universallikning dialektik birligi asosida germenevtik tahlil qilinadi. Tarixiy-kontekstual rekonstruksiya, qiyosiy-matniy tahlil, konseptual-semantik kodlash va aksiologik interpretatsiya orqali adolat, rahm-shafqat, saxovat, ilm, qanoat, sabr, vafo, rostgo'ylik, adab va mashvarat tushunchalarining o'zaro bog'langan tizimi aniqlandi. Natijalar adolatning mazkur korpusda meta-qadriyat, ya'ni hokimiyat legitimligi, raiyat himoyasi va ijtimoiy muvozanatni birlashtiruvchi mezon vazifasini bajarishini ko'rsatdi. Saxovat va muruvvat inson sha'nini saqlovchi g'amxo'rlik etikasi, ilm va tarbiya shaxsiy kamolot bilan ijtimoiy foydani bog'lovchi mas'uliyat etikasi, qanoat va sabr esa ichki erkinlikni ta'minlovchi o'zini boshqarish mexanizmi sifatida talqin qilindi. Ilmiy yangilik tarixiy matnlarni "tarixiy semantika - matndagi normativ funksiya - zamonaviy tanqidiy o'zlashtirish - interpretativ xavf" to'rt bosqichli modeli asosida izohlash, shuningdek, shaxsiy, shaxslararo va institutsional axloq o'rtasidagi tizimli aloqani ochib berishdan iborat.

Kalit so'zlar

Temuriylar davri, umuminsoniy qadriyatlar, falsafiy germenevtika, adolat, inson qadr-qimmati, saxovat, ilm, qanoat, vafo, mashvarat, adab, axloqiy tafakkur.

DOI: 10.5281/zenodo.21743872

KIRISH

Temuriylar davri axloqiy merosi haqidagi ko'plab talqinlarda fazilatlar ko'pincha alohida hikmatlar ro'yxati sifatida bayon qilinadi. Adolat, saxovat, qanoat yoki vafo maqtaladi, biroq bu tushunchalarning matn ichidagi funksiyasi, janrga ko'ra o'zgarishi, boshqa qadriyatlar bilan semantik bog'lanishi va tarixiy hokimiyat tuzilmasidagi o'rni yetarli darajada ochilmaydi. Natijada ikki qarama-qarshi xato yuzaga keladi: birinchisi, o'tmishni ideal axloqiy model sifatida romantiklashtirish; ikkinchisi, tarixiy farqni mutlaqlashtirib, mazkur merosning zamonaviy ma'no hosil qilish imkoniyatini rad etish.

Falsafiy germenevtika aynan shu ziddiyatni samarali tahlil qilish imkonini beradi. Gadamerga ko'ra, tushunish tarixiy masofani yo'q qilish emas, balki talqin qiluvchining oldindan tushunishlari bilan matnning tarixiy da'vosi o'rtasidagi dialogdir. "Ufqlarning qo'shilishi" talqinchi matnni o'z dunyosiga bo'ysundirishi emas, savol-javob jarayonida har ikki ufqning kengayishini anglatadi [5, 305-306-b.]. Shuning uchun tarixiy adolat tushunchasi zamonaviy konstitutsiyaviy tenglikka aynan tenglashtirilmaydi, lekin hokimiyatning javobgarligi, zaiflarni himoya qilish va me'yoriy tartib haqidagi ma'nolari bilan bugungi axloqiy tafakkurga kirishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot uchun manbalar uch mezon asosida tanlandi: birinchisi, asarning Temuriylar siyosiy-madaniy maydoni bilan bevosita bog'liqligi; ikkinchisi, unda shaxs va jamiyat xulqini tartibga soluvchi normativ tushunchalarning tizimli mavjudligi; uchinchisi, janrlararo qiyoslash imkoniyatidir. Natijada siyosiy tuzuk, ijtimoiy-

axloqiy nasr, didaktik hikoyat va sistematik pandnoma janrlarini ifodalovchi to‘rtta asosiy matn korpusga kiritildi [1-4].

“Temur tuzuklari” boshqaruv, kengash, intizom, xizmat va raiyat bilan munosabatni siyosiy tajriba tili orqali ifodalaydi. “Mahbub ul-qulub” jamiyatdagi kasb va tabaqalarni baholash bilan birga, fazilatlarning ichki psixologik va tashqi ijtimoiy oqibatlarini ko‘rsatadi. “Bahoriston” axloqiy xulosani ko‘pincha qisqa hikoyat va paradoks orqali o‘quvchining tasavvuriga singdiradi. “Axloqi muhsiniy” esa fazilatlarni bobma-bob tasniflab, ularni hukmdor, vazir, mulozim va oddiy inson faoliyati bilan bog‘laydi [3, 24-42-b.; 4, 161-236-b.].

Manbalarni o‘zbekcha nashr va tarjimalarda o‘qish tadqiqotning amaliy doirasini belgilaydi. Tarjima matni asl til semantikasini to‘liq almashtirmasligi e’tiborga olinib, “adolat”, “insof”, “muruvvat”, “karam”, “himmat”, “qanoat”, “hayo”, “adab”, “mashvarat” kabi terminlar tarixiy konsept sifatida saqlandi. Ularning zamonaviy muqobillari faqat tahlilning keyingi bosqichida, tarixiy ma’no qayd etilgandan so‘ng qo‘llanildi.

1-jadval.

Tadqiqot korpusining janriy va metodologik tavsifi

Manba	Janr	Asosiy kommunikativ subyekt	Qadriyatlar markazi	Manbashunoslik ehtiyoti
Temur tuzuklari	Siyosiy tuzuk / xotira diskursi	Hukmdor va amirlar	Mashvarat, tadbir, intizom, raiyat, adolat	Autentiklik va matn tarixiga doir bahs
Mahbub ul-qulub	Ijtimoiy-axloqiy nasr va tanbeh	Jamiyat tabaqalari va axloqiy shaxs	Odil boshqaruv, saxovat, ilm, qanoat, vafo, hayo	Majoziy til va muallif tajribasi birligi
Bahoriston	Didaktik hikoyat va hikmat	Tarbiya oluvchi o‘quvchi	Adolat, saxovat, do‘stlik, kamtarlik, hunar	Hikoyatdagi ramziy umumlashtirish
Axloqi muhsiniy	Sistematik pandnoma / mir’ot ul-muluk	Hukmdor, mulozim va fuqaro	Adolat, shafqat, xayr, vafo, rostgo‘ylik, kengash	Normativ ideal bilan real tarixni farqlash

Tahlilning birinchi tamoyili - germenevtik doira. Har bir hukm alohida jumla sifatida emas, asarning umumiy maqsadi va janri ichida o‘qildi; asarning umumiy yo‘nalishi esa alohida bob, hikoyat va tanbehlar orqali qayta tekshirildi. Masalan, saxovat haqidagi bir hikmat uning isrof, riyo, qanoat, muruvvat va adolat haqidagi qo‘shni fikrlar bilan aloqasi hisobga olinmasdan talqin qilinmadi. Bu usul matndagi normativ tushunchani shiorga aylantirish xavfini kamaytiradi [5, 291-306-b.].

Ikkinchi tamoyil - tarixiy samaradorlikni tan olish. Talqinchi o‘tmishga mutlaqo “xolis” nuqtadan qaramaydi; uning savollari zamonaviy axloqiy tajriba, ilmiy til va ijtimoiy muammolar orqali shakllanadi. Biroq bu holat subyektiv erkinlik bermaydi. Oldindan tushunish matn qarshisida sinovdan o‘tkazilib, matnning begonaligi va tarixiy cheklovlari talqinni tuzatadi. Shunday qilib, “umuminsoniylik” matnga tashqaridan yuklanadigan tayyor hukm emas, tarixiy va zamonaviy ufqlar dialogida asoslanadigan natijadir [5, 300-306-b.].

Uchinchi tamoyil - Rikyor ta’kidlagan distansiyalash va o‘zlashtirish dialektikasi. Dastlab matnning tuzilishi, takrorlanuvchi konseptlari, obrazlari va argumentlari tushuntirildi; keyin uning ochadigan axloqiy dunyosi talqin qilindi. “O‘zlashtirish” matnni o‘z manfaatimizga moslashtirish emas, uning savoli orqali o‘zimizning axloqiy tasavvurlarimizni qayta ko‘rib chiqishdir [6, 71-91-b.].

To‘rtinchi tamoyil - qiyosiy aksiologik kodlash. Matnlardagi konseptlar oltita boshlang‘ich kodga ajratildi: (1) adolat va legitimlik; (2) inson sha’ni va g‘amxo‘rlik; (3) ilm, hunar va tarbiya; (4) qanoat, sabr va o‘zini boshqarish; (5) vafo, rostgo‘ylik va ishonch; (6) mashvarat, adab va dialog. Kodlar tahlil davomida qayta guruhlanib, shaxsiy, shaxslararo va institutsional darajalarga joylashtirildi.

Beshinchi tamoyil - kritik nazorat. Har bir zamonaviy ekvivalent yoniga interpretativ xavf qayd etildi. Masalan, tarixiy mashvaratni zamonaviy demokratik ishtirok bilan to‘liq aynanlashtirish mumkin emas; saxovatni esa tizimli ijtimoiy adolatning o‘rniga qo‘yish xato. Shu tariqa qadriyatning bugungi ahamiyati faqat analogiya orqali emas, farq va cheklovlarni ham ko‘rsatish orqali asoslandi.

1-rasm.

Germenevtik tahlilning bosqichma-bosqich modeli

Tarixiy kontekst	→	**Janr va matn tuzilishi**	→	**Konseptual semantika**	→	**Qiyosiy aksiologik sintez**	→	**Tanqidiy zamonaviy talqin**

Tahlilning ichki ishonchliligi bir konseptni turli manbalarda o‘zaro tekshirish orqali ta’minlandi. Masalan, adolat “Tuzuklar”dagi maslahat va raiyat diskursi, Navoiydagi odil podshoh obrazi, Jomiydagi hukmdorning chuqur mulohazasi va Koshifiydagi xalq huquqini muvozanatlashtirish talabi bilan qiyoslandi [2, 5-b.; 3, 24-26-b.; 4, 161-b.; 14]. Shuningdek, ijobiy fazilatlar ularning qarama-qarshi illatlari - zulm, baxillik, tama, johillik, bevafo va yolg‘onchilik - bilan semantik juftlikda o‘rganildi.

NATIJALAR

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, tanlangan asarlarda qadriyatlar tasodifiy fazilatlar ro‘yxatini emas, ko‘p darajali axloqiy arxitekturani tashkil etadi. Uning eng ichki qatlamida shaxsning nafs, g‘azab, tama va kibrni me’yorlash qobiliyati turadi. Keyingi qatlam shaxslararo munosabatlarda vafo, hayo, rostgo‘ylik, muruvvat va adab orqali namoyon bo‘ladi. Uchinchi qatlam kasbiy va ijtimoiy mas’uliyatni - olim, muallim, tabib, vazir, savdogar va hukmdorning o‘z vazifasini halol bajarishini - qamrab oladi. Eng tashqi qatlam adolat, mashvarat va raiyatni himoya qilish orqali institutsional tartibni belgilaydi [1-4].

Qadriyatlar tizimining muhim xususiyati uning teleologik yo‘nalishidir: fazilat faqat “yaxshi xususiyat” bo‘lgani uchun emas, muayyan natijaga - osoyishtalik, obodlik, ishonch, bilim, himoya va ma’naviy kamolotga - olib borgani uchun qadrlanadi. Aksincha, zulm, baxillik, yolg‘on va tama jamiyatning parchalanishi, ishonchning yo‘qolishi va shaxsning ichki qaramligiga sabab bo‘ladi. Shuning uchun Temuriylar axloqiy diskursi fazilat etikasi bilan oqibatlar haqidagi ijtimoiy kuzatuvni birlashtiradi.

Manbalarda dunyoviy va diniy asoslash bir-birini inkor qilmaydi. Adolat ilohiy buyruq va hisobdorlik bilan bog‘lanadi, ayni paytda uning amaliy mezoni xalq osoyishtaligi va mamlakat obodligida ko‘rinadi. Ilm ma’naviy kamolot vositasi bo‘lishi bilan birga, kasbiy mahorat va jamiyatga foyda keltirishni talab etadi. Bu ikki qavatli asoslash qadriyatlarni faqat individual taqvo doirasida emas, ijtimoiy natijalar orqali ham baholash imkonini beradi.

Adolat faqat hukm chiqarishda tenglik yoki jazoni me’yorlash bilan cheklanmaydi; siyosiy qarorning oqibatini ko‘ra bilish, aholining turli qatlamlarini himoya qilish, mansabdorlarning o‘zboshimchaligini cheklash, maslahatga quloq tutish va iqtisodiy hayotning barqarorligini ta’minlashni qamrab oladi. Fors siyosiy tafakkuridagi “adolat doirasi” an’anasida davlat, qo‘shin, xazina, ishlab chiqaruvchi aholi va adolat o‘zaro bog‘liq deb qaralgan; Koshifiy bu an’anani kech Temuriylar muhitida axloqiy pandnoma shaklida qayta tizimlashtiradi [9, 604-608-b.; 10, 91-119-b.].

“Temur tuzuklari”da boshqaruvning vositasi sifatida kengash, mashvarat, tadbir, hushyorlik va sabr qayta-qayta ta’kidlanadi. “Saltanat ishlarining to‘qqiz ulushi mashvarat...” degan formula siyosiy qarorni yakka irodaning bevosita ifodasi emas, tajriba va maslahat bilan tekshiriladigan amaliyot sifatida ko‘rsatadi [14]. Germenevtik jihatdan bu tamoyil zamonaviy ishtirokchi demokratiyaning tayyor modeli emas, biroq hokimiyatning o‘z qarorini boshqa bilim va tajriba oldida sinashi kerakligi haqidagi tarixiy normani ifodalaydi.

Navoiy odil hukmdorni xalq uchun rahmat, mamlakat uchun xavfsizlik va farovonlik manbai sifatida tasvirlaydi. Uning qisqa formulasi - “Odil podshoh ... xaloyiqqa rahmatdur” - adolatning siyosiy mavqe bilan emas, raiyat hayotida hosil qilgan natija bilan o‘lchanishini ko‘rsatadi [2, 5-b.]. Asarda odil boshqaruvga yo‘l xavfsizligi, obodlik, nochorlarning osoyishtaligi va zulm qiluvchilarning tiyilishi bog‘lanadi; zolim hukmdor esa obodlikning vayronaga aylanishi orqali qarama-qarshi obrazda beriladi [2, 5-6-b.].

Jomiy “Bahoriston”ning “Shohlik va adolat bobida” tashqi dabdaba bilan haqiqiy podsholikni ajratadi: hukmdorlikning mazmuni haqqoniylik va adolatda, uning vazifasi esa chuqur mulohaza va oqibatni ko‘ra bilishda namoyon bo‘ladi [3, 24-b.]. Podshohni cho‘pon, jamiyatni suruvga o‘xshatadigan an’anaviy metafora bugungi teng fuqarolik tasavvuridan farq qiladi; lekin metaforaning normativ yadrosi - himoya qiluvchi shaxsning o‘z manfaatidan oldin boshqalarning xavfsizligi uchun javobgarligi - umuminsoniy talqin uchun ochiqdir [3, 26-b.].

Koshifiy adolatni xalq huquqlaridagi muvozanatni ta’minlash deb izohlaydi va uni zulm ko‘rganlarning dardiga yetish, ojizlarning imkonini tiklash hamda davlat asoslarini mustahkamlash bilan bog‘laydi [4, 161-b.]. Bu ta’rifda “tenglik” zamonaviy huquqiy tenglikning to‘liq ekvivalenti emas; o‘rta asr ierarxiyasi saqlanadi. Shunga qaramay, hokimiyatning vazifasi kuchlilar imtiyozini mutlaqlashtirish emas, turli guruhlarning haqqini muvozanatlashtirish deb ko‘rilishi muhim normativ burilishdir.

To‘rtta manbaning qiyosi adolatning uch funksiyasini aniqladi. Birinchisi - legitimatsion funksiya: hokimiyat kuch bilan emas, adolatli natija bilan axloqiy asoslanadi. Ikkinchisi - himoya funksiyasi: raiyat, faqir, ojiz va jabrlangan shaxsning holati siyosiy qarorning mezoniga aylanadi. Uchinchisi - koordinatsion funksiya: maslahat, kasbiy mahorat, xayr-saxovat va intizom adolatning umumiy maqsadiga yo‘naltiriladi. Shu bois adolatni mazkur merosning meta-qadriyati

deb atash mumkin.

Inson qadr-qimmati Temuriylar davri matnlarida zamonaviy huquqiy termin bilan ifodalanmaydi, biroq uning mazmuni yordam oluvchini tahqirlamaslik, ojizning holini tushunish, minnatsiz ko‘mak, kechirim va rahm-shafqat orqali namoyon bo‘ladi. Bu fazilatlar “yuqoridan pastga” beriladigan marhamat ko‘rinishida qolib ketishi mumkin bo‘lsa-da, matnlarning eng insonparvar qatlamida yordamning axloqiy qiymati beruvchining obro‘sidan ko‘ra oluvchining ehtiyoji va sha’niga bog‘lanadi.

Navoiy saxovatni “insoniyat bog‘ining borvar shajari” deb ataydi [2, 45-b.]. Biroq u sarfning har qanday shaklini saxovat deb tan olmaydi: isrof, o‘zini ko‘rsatish, majburlab berish va yordamni minnatga aylantirish tanqid qilinadi. “Karam” boshqaning og‘irligini ko‘tarish, qilgan yaxshiligini tilga olmaslik va uning yuziga solmaslik bilan izohlanadi [2, 45-b.]. Demak, saxovatning mezoni miqdor emas, xolis niyat, o‘z vaqtida yordam va inson sha’nini asrashdir.

Jomiy “Saxovat va karam bobida” manfaat evaziga berishni saxovatdan chiqaradi. Kimdir biror narsa talab qilgani uchun yoki keyingi mukofotni kutib yordam bersa, harakat tashqi jihatdan saxiy ko‘rinsa ham, uning axloqiy mazmuni zaiflashadi [3, 34-b.]. Bu fikr yordamni ijtimoiy kapital, siyosiy sodiqlik yoki shaxsiy reklama vositasiga aylantirish muammosini tarixiy shaklda ilgari suradi.

Koshifiy shafqatni hukmdor va mansabdorlarning asosiy vazifalaridan biri sifatida ko‘rsatadi: ojiz va miskinlarning holidan xabar olish, zulm ostidagilarni yengillatish va boshqaruvni faqat buyruq emas, g‘amxo‘rlik bilan uyg‘unlashtirish lozim [4, 188-b.]. “Xayrot va yaxshi ishlar” bobida esa masjid, madrasa, ko‘prik va boshqa umumiy foyda keltiradigan inshootlar uzoq muddatli yaxshilik shakli sifatida talqin qilinadi [4, 192-195-b.]. Bu yerda shaxsiy ehson jamoat infratuzilmasiga aylanganda saxovat institutsional xususiyat kasb etadi.

Germenevtik sintez saxovatning ikki darajasini ajratishga imkon beradi. Birinchi daraja - favqulodda ehtiyojga bevosita javob beruvchi shaxsiy muruvvat. Ikkinchi daraja - ehtiyojni qayta ishlab chiqaradigan sharoitlarni yaxshilovchi jamoat manfaatiga qaratilgan xayr. Zamonaviy talqinda birinchi daraja gumanitar hamdardlik, ikkinchisi ijtimoiy investitsiya va jamoat mas’uliyati bilan qiyoslanishi mumkin. Biroq xayriya huquqiy va iqtisodiy adolatning o‘rnini bosa olmaydi; aks holda saxovat tizimli tengsizlikni yashiruvchi paternalistik vositaga aylanadi.

Shu sababli Temuriylar axloqiy merosidagi g‘amxo‘rlik etikasi adolat bilan birga o‘qilishi zarur. Adolat kimning qanday haqqi borligini belgilasa, rahm-shafqat konkretdagi azobni ko‘rish va unga javob berish qobiliyatini shakllantiradi. Adolatsiz saxovat tasodifiy; shafqatsiz adolat esa insoniy holatning murakkabligini ko‘rmaydigan quruq me’yorga aylanishi mumkin.

2-jadval.

Asosiy qadriyatlarning manbalararo qiyosiy matritsasi

Qadriyat klasteri	Temur tuzuklari	Mahbub ul-qulub	Bahoriston	Axloqi muhsiniy	Umumiy normativ funksiya
Adolat va legitimlik	Mashvarat, tadbir, raiyat, intizom	Odil podshoh, obodlik, zulm tanqidi	Haqqoniy shoh va oqibatni ko‘rish	Huquqlar muvozanati, zulmni bartaraf etish	Hokimiyatni javobgarlik va himoya bilan cheklash
G‘amxo‘rlik va inson sha’ni	Raiyat holidan ogohlik	Saxovat, karam, muruvvat, minnatni rad etish	Manfaatsiz saxovat va do‘stlik	Shafqat, marhamat, xayrot	Muhtojga yordam berishda uning sha’nini saqlash
Ilm va tarbiya	Tajriba, tadbirkorlik, malaka	Ustoz haqqi, ilm-amal birligi	Hunar va ichki qadr	Kasbiy vazifa va ogohlik	Bilimni mas’uliyatli amaliyotga aylantirish
O‘zini boshqarish	Sabr, hushyorlik, ehtiyotkorlik	Qanoat, sabr, hayo, nafsni tiyish	Kamtarlik, hirs tanqidi	Sabr, tavozu, andisha	Ichki istaklarni me’yorlash va uzoq oqibatni ko‘rish
Ijtimoiy ishonch	Kengash va ahdga sodiqlik	Vafo, hayo, yumshoq so‘z	Do‘stlik va muhabbat	Vafo, rostgo‘ylik, omonat, kengash	Hamkorlikni ishonchli axborot va hurmatli muloqot bilan ta’minlash

Natijalarni umumlashtirish asosida qadriyatlarni talqin qilishning to‘rt bosqichli modeli ishlab chiqildi.

Birinchi bosqich - tarixiy semantika: tushuncha o‘z davrining diniy, siyosiy, ijtimoiy va janriy sharoitida izohlanadi.

Ikkinchi bosqich - normativ funksiya: mazkur tushuncha matnda qaysi xatti-harakatni rag‘batlantirishi, qaysi kuchni cheklashi va qanday ijtimoiy natijani maqsad qilishi aniqlanadi.

Uchinchi bosqich - zamonaviy tanqidiy o‘zlashtirish: tarixiy ma’nodan kelib chiqib, qadriyatning bugungi boshqaruv, ta’lim, kasbiy etika yoki fuqarolik muloqoti uchun ochadigan savollari belgilanadi.

To‘rtinchi bosqich - interpretativ xavf: zamonaviy analogiya qayerda tarixiy farqni yo‘qotishi, qadriyatni siyosiy shiorga aylantirishi yoki paternalistik tartibni oqlashi mumkinligi ko‘rsatiladi. Aynan to‘rtinchi bosqich modelni oddiy aktualizatsiyadan tanqidiy germenevtikaga aylantiradi.

Masalan, mashvaratning tarixiy semantikasi hukmdorning tajribali amirlar va maslahatgo‘ylar bilan kengashishidir; normativ funksiyasi shoshqaloq va xato qarorni cheklashdir; zamonaviy o‘zlashtirilishi dalillarga asoslangan jamoaviy qaror va ekspert maslahatidir; interpretativ xavfi esa elita doirasidagi maslahatni umumiy fuqarolik ishtiroki bilan tenglashtirishdir. Xuddi shuningdek, saxovatning zamonaviy qadri ijtimoiy birdamlikda, xavfi esa tizimli adolatsizlikni xayriya bilan niqoblashda ko‘rinadi.

Modelning ikkinchi natijasi qadriyatlarni uch darajaga ajratishdir. Shaxsiy daraja qanoat, sabr, hayo va ilmiy kamtarlikni; shaxslararo daraja vafo, rostgo‘ylik, muruvvat va adabni; institutsional daraja adolat, mashvarat, raiyat himoyasi va jamoat manfaatini qamrab oladi. Darajalar o‘rtasida vertikal aloqa mavjud: shaxsiy fazilat institutsional rolga kirganda kasbiy etika hosil bo‘ladi; adolatli institut esa fazilatning faqat tasodifiy shaxsga bog‘liq bo‘lib qolmasligini ta’minlaydi.

3-jadval.

Tarixiy qadriyatlarni zamonaviy talqin qilish matritsasi

Qadriyat	Tarixiy semantika	Matndagi normativ funksiya	Zamonaviy tanqidiy o‘zlashtirish	Interpretativ xavf
Adolat	Ierarxik jamiyatda haqqoniy hukm va raiyatni himoya qilish	Zulmni cheklash va siyosiy tartibni axloqiy asoslash	Qonun ustuvorligi, hisobdorlik, adolatli xizmat	Tarixiy paternalizmni zamonaviy tenglik deb ko‘rsatish
Mashvarat	Hukmdorning tajribali kishilar bilan kengashi	Shoshqaloqlik va biryoqlama qarorni kamaytirish	Ekspertiza, jamoaviy muhokama, dalilga asoslangan boshqaruv	Elita maslahatini ommaviy ishtirok bilan aynanlashtirish
Saxovat	Muhtojga xolis va minnatsiz yordam	Boshqaning og‘irligini yengillashtirish	Ijtimoiy birdamlik, mas’uliyatli xayriya, jamoat foydasi	Tizimli tengsizlikni ehson bilan niqoblash
Qanoat	Tama va hirsdan ichki mustaqillik	Shaxsiy izzat va o‘zini boshqarishni saqlash	Mas’uliyatli iste’mol, manfaat to‘qnashuvini cheklash	Kambag‘allik yoki zulmga ko‘nikishni targ‘ib qilish
Vafo va rostgo‘ylik	Ahdga sodiqlik va so‘zning ishonchliligi	Munosabatlarning barqarorligi va bashorat qilinishi	Kasbiy halollik, shaffof kommunikatsiya, ishonch	Tanqidni “sadoqatsizlik” deb bostirish
Adab va hayo	Muomala chegarasi, hurmat va ichki tiyilish	Tahqir, g‘iybat va shoshma-shosharlikni cheklash	Hurmatli bahs, raqamli etika, empatik kommunikatsiya	Konformizm va sukutni axloqiylashtirish

MUHOKAMA

Natijalar umuminsoniy qadriyatni tarixdan tashqaridagi o‘zgarmas formula sifatida tushunish metodologik jihatdan zaif ekanini ko‘rsatadi. Adolat, saxovat yoki vafo har bir davrda bir xil institut va terminlarda namoyon bo‘lmaydi. Temuriylar matnlaridagi adolat ierarxik monarxiya, diniy javobgarlik va raiyatparvarlik tilida ifodalangan. Zamonaviy adolat esa konstitutsiyaviy huquqlar, fuqarolik tengligi va institutlar hisobdorligini ham qamrab oladi. Ular o‘rtasida ayniyat emas, tarixiy davomiylik va normativ qarindoshlik mavjud.

Gadamercha yondashuvda matnning savoli bizning savolimizga qo‘shilib ketmaydi; u bizning oldindan hukmlarimizni sinaydi [5, 305-306-b.]. Masalan, bugungi tadqiqotchi “tenglik” so‘zini ko‘rganda darhol universal huquqiy tenglikni tasavvur qilishi mumkin, holbuki Koshifiy matnida ierarxik tartib saqlanadi. Matnning begonaligi e’tirof etilgandagina undagi haqqoniylik va zulmni cheklash talabi real tarixiy mazmun kasb etadi.

Rikyorning o‘zlashtirish tamoyili esa tarixiy farqni saqlagan holda mazmunni bugungi o‘zlikka yaqinlashtiradi [6, 86-91-b.]. O‘quvchi Temuriylar davri axloqiy matnini takrorlamaydi; u matn ochgan adolatli boshqaruv, minnatsiz yordam, ilmiy kamtarlik yoki ahdga sodiqlik imkoniyati orqali o‘z amaliyotini qayta baholaydi. Shunday qilib, universallik “hamma davrda bir xil”lik emas, turli tarixiy shakllarda qayta asoslanadigan insonparvarlik yo‘nalishidir.

Temuriylar axloqiy merosining kuchli tomoni shundaki, u siyosiy tartibni shaxsiy xulqdan butunlay ajratmaydi. Hukmdorning kibr, hirs yoki g‘azabi siyosiy oqibatga ega; olimning riyosi bilim institutiga; vazirning yolg‘oni davlat qaroriga; savdogarning noinsofligi ijtimoiy ishonchga ta’sir qiladi. Bu kuzatuv kasbiy rolning axloqiy neytral emasligini ko‘rsatadi.

Biroq zamonaviy nuqtayi nazardan shaxsiy fazilatga haddan tashqari tayanish yetarli emas. “Yaxshi hukmdor” yoki “saxiy boy”ga umid qilish adolatni tasodifiy shaxsning fe’liga bog‘lab qo‘yishi mumkin. Zamonaviy germenevtik o‘zlashtirish tarixiy fazilat tilini institutlar tiliga tarjima qilishi lozim: adolat - shaffof qoida va nazorat; mashvarat - tekshiriladigan muhokama protsedurasi; rostgo‘ylik - axborotning ochiqligi; rahm-shafqat - inson sha’nini saqlovchi xizmat standartlari.

Shu bilan birga, institutlar fazilatni to‘liq almashtirmaydi. Eng mukammal qoida ham uni qo‘llovchi shaxsning xolisligi, bilim va mas’uliyatiga muhtoj. Natijalar shaxsiy va institutsional etikani raqib emas, o‘zaro to‘ldiruvchi darajalar sifatida ko‘rsatadi. Tarixiy meros shaxsiy motivatsiya va axloqiy xarakter haqida kuchli til beradi; zamonaviy siyosiy-falsafiy tafakkur esa bu motivatsiyani tekshiruvchi va barqarorlashtiruvchi institutlarni talab qiladi.

To‘rt bosqichli model tarixiy merosni o‘rganishda ikki qarama-qarshi strategiyani muvozanatlashtiradi: antikvar yondashuv matnni faqat o‘tmishda qoldiradi, modernizatsion yondashuv esa uni bugungi shiorga aylantiradi. Tarixiy semantika va interpretativ xavf bosqichlari farqni saqlaydi; normativ funksiya va tanqidiy o‘zlashtirish bosqichlari esa ma’no davomiyligini ochadi.

Natijalar, shuningdek, Temuriylar davri intellektual madaniyatida axloqiy fikr siyosat, adabiyot, tasavvuf, kasbiy faoliyat va kundalik muomala chegaralarini kesib o‘tganini ko‘rsatadi. Bu holat axloqni alohida nazariy fan emas, jamiyatni birlashtiruvchi umumiy normativ til sifatida tushunish imkonini beradi.

XULOSA

Temuriylar davri mutafakkirlari ijtimoiy-axloqiy qarashlarining germenevtik tahlili tarixiy merosning umuminsoniy ahamiyati tayyor o‘xshashliklarda emas, tarixiy farq va zamonaviy savol o‘rtasidagi asoslangan dialogda ochilishini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari quyidagi umumlashtirilgan xulosalarni ilgari surishga imkon beradi:

1. Adolat tanlangan korpusning integrativ meta-qadriyatidir. U hukmdor xulqini, maslahat jarayonini, raiyat himoyasini, kasbiy mas’uliyatni va jamoat foydasini yagona normativ maqsadga yo‘naltiradi. Adolatning tarixiy shakli ierarxik bo‘lsa-da, hokimiyatni javobgarlik va zaiflarni himoya qilish bilan bog‘lash salohiyati umuminsoniy mazmun kasb etadi.

2. Rahm-shafqat, saxovat, karam va muruvvat inson sha’nini saqlovchi g‘amxo‘rlik etikasini hosil qiladi. Yordamning axloqiy qiymati uning ko‘lami bilangina emas, xolisligi, o‘z vaqtida berilishi, minnatsizligi va yordam oluvchini kamsitmasligi bilan belgilanadi.

3. Ilm va tarbiya shaxsiy nufuz vositasi emas, axloqiy mas’uliyat shaklidir. Bilimning haqiqiyligi amal, kasbiy foyda, savol berishga tayyorlik, xatoni tan olish va boshqalarga zarar yetkazmaslik orqali sinovdan o‘tadi. Ustozlik esa bilim uzatishdan tashqari fe’l-atvor va idrokni shakllantirish vazifasini bajaradi.

4. Qanoat, sabr, hayo va nafsni tiyish ichki erkinlikning tarixiy modelini ifodalaydi. Ular cheksiz hirs va manfaatga qaramlikni cheklaydi. Biroq zamonaviy talqinda qanoatni kambag‘allikni, sabrni zulmga chidashni, hayoni esa sukutni oqlash vositasiga aylantirishdan saqlanish zarur.

5. Vafo, rostgo‘ylik, adab va mashvarat ijtimoiy ishonchning to‘rtta o‘zaro bog‘liq mexanizmidir. Vafo munosabatning vaqt davomiyligini, rostgo‘ylik axborotning ishonchliligini, adab muloqotning hurmatli shaklini, mashvarat esa qarorning dialogik ishlab chiqilishini ta’minlaydi.

6. Shaxsiy va institutsional etika bir-birini to‘ldiradi. Fazilatli shaxs adolatli institut uchun zarur, lekin yetarli emas; shaffof qoida, nazorat va hisobdorlik fazilatni tasodifiy xususiyatdan barqaror ijtimoiy amaliyotga aylantiradi.

7. “Temur tuzuklari”, “Mahbub ul-qulub”, “Bahoriston” va “Axloqi muhsiniy” bir xil g‘oyani takrorlamaydi. Ularning siyosiy-pragmatik, ijtimoiy-tanqidiy, hikoyaviy-didaktik va sistematik-normativ janrlari axloqiy ma’noni turli usulda ishlab chiqaradi. Janr farqini hisobga olish talqinning aniqligini oshiradi.

8. Taklif etilgan “tarixiy semantika - normativ funksiya - zamonaviy tanqidiy o‘zlashtirish - interpretativ xavf” modeli Temuriylar merosini idealizatsiya qilmasdan, uning insonparvarlik imkoniyatini zamonaviy ta’lim, kasbiy etika, davlat boshqaruvi va fuqarolik muloqotiga tatbiq etish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Amir Temur Ko‘ragon. Temur tuzuklari / so‘z boshi, tabdil, tarjima va izoh mualliflari: H.N. Bobobekov, A.

Quronbekov, I. Sulaymonov. - Toshkent: IJOD-PRESS, 2019. - 160 b.

2. Navoiy, Alisher. Mahbub ul-qulub / nashrga tayyorlovchi S. G‘aniyeva. - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983. - 112 b.

3. Jomiy, Abdurahmon. Bahoriston / fors tilidan Sh. Shomuhamedov tarjimasi. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. - 105 b.

4. Koshifiy, Husayn Voiz. Futuvvatnomai sultoniy. Axloqi muhsiniy / nashrga tayyorlovchilar M. Aminov, F. Hasanov. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2011. - 374 b.

5. Gadamer, Hans-Georg. Truth and Method / translated by Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall. 2nd revised edition. - London; New York: Continuum, 2004. - 640 p.

6. Ricoeur, Paul. Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning. - Fort Worth: Texas Christian University Press, 1976. - 107 p.

7. Manz, Beatrice Forbes. Power, Politics and Religion in Timurid Iran. - Cambridge: Cambridge University Press, 2007. - xviii, 313 p.

8. Subtelny, Maria E. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. - Leiden; Boston: Brill, 2007. - xiv, 411 p.

9. Subtelny, Maria E. A Late Medieval Persian Summa on Ethics: Kashifi’s Akhlaq-i Muhsini // Iranian Studies. - 2003. - Vol. 36, No. 4. - P. 601-614. DOI: 10.1080/021086032000139258.

10. Lambton, Ann K. S. Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship // Studia Islamica. - 1962. - No. 17. - P. 91-119. DOI: 10.2307/1595003.

11. Malpas, Jeff. Hans-Georg Gadamer // Stanford Encyclopedia of Philosophy / ed. E. N. Zalta, U. Nodelman. URL: https://plato.stanford.edu/entries/gadamer/ (murojaat sanasi: 28.07.2026).

12. George, Theodore. Hermeneutics // Stanford Encyclopedia of Philosophy / ed. E. N. Zalta, U. Nodelman. URL: https://plato.stanford.edu/entries/hermeneutics/ (murojaat sanasi: 28.07.2026).

13. Szuppe, Maria. Historiography v. Timurid Period // Encyclopaedia Iranica. - Vol. XII, Fasc. 4. - P. 356-363. URL: https://www.iranicaonline.org/articles/historiography-v/ (murojaat sanasi: 28.07.2026).

14. Temur tuzuklari: “Kengashlar va tadbirlar” bo‘limi. Elektron matn. URL: https://www.temurtuzuklari.uz/oz/clause/1 (murojaat sanasi: 28.07.2026).